

Марко КАНТОР

*аспірант кафедри історії України та правознавства
Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2412-5795>
e-mail: m.kantor@mios.com.ua*

ОБРАЗ КОЗАЦЬКИХ РЕФОРМ КОРОЛЯ СТЕФАНА БАТОРІЯ У ПРАЦЯХ ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ КІНЦЯ ХІХ СТОЛІТТЯ – 1939 РОКУ

Визначено, що історія створення козацького реєстру за часів правління короля С. Баторія була в центрі багатьох козакознавчих досліджень польських істориків, які працювали у період від кінця ХІХ ст. і до початку Другої світової війни. Зазначено, що дослідники звертали увагу на причини, які підштовхнули владу Речі Посполитої до такого кроку й, поруч із потребою використання козацької військової сили у війні з Москвою, акцентували на вагомих обставинах необхідності взяття козаків під контроль держави й забезпечення від їх походів на терени Османської імперії та можливого вибуху війни з нею. Зауважено, що науковці вивчали особливості військової організації реєстрових козаків і часто віднаходили її аналоги в організації типу військ т. зв. угорської піхоти. Вказано, що багато вчених наголошували на частковості реформи та її недовершеності, що не дозволило охопити увесь козацький загал і дієво використати його на користь держави.

Констатовано, що більшість козаків, попри спроби їх покарання, залишалися незалежними та продовжували самостійні військові дії. Стверджено, що дискусійною була у середовищі польських вчених проблема привілеїв, наданих козакам. Відзначено, що попри акценти, які переважали, на обмеженості прав козаків і їх поширенні лише на записаних у реєстр осіб, з'являлися голоси на користь можливого широкого трактування тексту королівських документів із виділенням усього українського козацтва в особливу привілейовану соціальну групу. Досліджено різні підходи істориків до оцінок «баторіанської легенди», яка з'явилася у козацькому середовищі довікола реформ Стефана Баторія у наступні десятиліття. Виснувано, що її оцінювали як наслідок великої любові козаків до короля та вдячності за його заходи, однак здебільшого розглядали як небезпечну видумку, яка підштовхувала у майбутньому козаків до боротьби проти влади.

Ключові слова: польська історична наука кінця ХІХ ст. – 1939 р., українське козацтво, король Стефан Баторій, реєстр, привілеї, Річ Посполита, баторіанська легенда.

Однією зі знакових сторінок історії відносин між українським козацтвом та владою Речі Посполитої, на яку багато уваги звертали польські історики, було створення козацького реєстру королем Стефаном Баторієм (Stefan Batory). Для польських інтелектуалів ця подія стала символом як співпраці між такою войовничою та

непокірною силою, як українські козаки, так і прикладом польсько-українського «братерства зброї» та навіть ще одним елементом єднання народів у межах єдиної Речі Посполитої. Також багато уваги привертала т. зв. баторіанська легенда, що склалася у козацькому середовищі в наступні десятиліття довкола трактування заходів, проведених польським королем. Для вчених важливим було встановлення сутності та витоків концепції, що ставала ідейною основою у боротьбі козаків за свої права та виділення в окрему привілейовану верству. Багато уваги цим проблемам присвятили польські історики, що працювали у період від кінця XIX ст. й до початку Другої світової війни, коли польська історична наука зазнавала свого неабиякого розквіту й дала світу низку визначних імен учених.

Попри значне висвітлення історії козацьких реформ С. Баторія у польській історіографії, проблема специфіки її трактування істориками до сьогодні не має окремого спеціального дослідження. Чи не найбільше уваги їй присвятили у своєму загальному дослідженні інтерпретацій історії українського козацтва в працях польських науковців кінця XIX – першої третини XX ст. Оксана Руда (Руда, 2010). Також зверталися до вказаної проблеми у своїй дисертації та статтях Тарас Гриневич (Гриневич, 2009), Євген Сінкевич (Сінкевич, 2008). Серед польських дослідників побіжно розглядали зазначену проблематику Мацей Франз (Maciej Franz) (Franz, 2006) та Євгеніуш Кокко (Eugeniusz Koko) (Koko, 2006). Однак зазначені праці не дають вичерпної картини візій на реформаторську діяльність С. Баторія щодо козаків, що панували у середовищі польських науковців.

Мета статті – вивчення особливостей підходів польських науковців, які працювали у період від кінця XIX ст. й до 1939 р., до вивчення й оцінок заходів польського короля С. Баторія з упровадження козацького реєстру та надання козакам низки прав.

З особливою докладністю польські історики вивчали історію створення козацького реєстру королем С. Баторієм. Для вчених вона була важлива не лише в контексті ширших військових реформ цього монарха-воїна, але й через т. зв. баторіанську легенду – уявлення про надання широких прав козацтву та навіть виділення його у привілейований прошарок, що згодом козаки використовували як аргумент у боротьбі за свої соціально-політичні права й закріплення їх особливого становища у соціумі Речі Посполитої. Вивченням цієї проблеми дослідники намагались встановити справжню сутність реформи козацтва, проведеної С. Баторієм, та її значення для всього подальшого розвитку козаків і польсько-козацьких відносин.

До проблеми історії запровадження Стефаном Баторієм козацького реєстру звертався Юзеф Шуйські (Józef Szujski). Вчений вписував її у контекст міжнародної політики Речі Посполитої у другій половині 1570-х років і наголошував, що опосередкованою причиною організаційних заходів монарха щодо козаків були їх самовільні походи на території Османської імперії та її васалів, зокрема похід Івана Підкови у Молдову. Саме потреба взяти козаків під контроль, щоб унеможливити їхні походи, та вибух війни із Туреччиною як їх наслідок і призвели до взяття на службу козаків. Історик усі ці заходи характеризував поняттям «організація козацтва» й зараховував до них «обмеження чисельності козаків до 6 тис., запис у реєстр, підпорядкування вільно обраному гетьману, якого затверджував король» (Szujski, 1889, s. 222). Також науковець змальовував обов'язки, які покладалися на козацького гетьмана, і перелічував серед них заборону здійснювати походи без відома короля, служити йому «за кожного заклику» та не приймати іноземних послів. Водночас Ю. Шуйські відзначив,

що така встановлена владою організація не поширювалася на Запорізьку Січ, однак і щодо неї «король намагався прихилити до себе свавільну стихію привілеями та пожалуваннями» (Szujski, 1889, s. 222).

Анатоль Левіцкі (Anatol Lewicki) вбачав у створенні козацького реєстру чи не найважливіший елемент військових реформ короля Стефана Баторія. Вчений вважав, що польський правитель виношував далекосяжні плани великої антитурецької коаліції європейських монархів, яка мала б на меті раз і назавжди покласти край загрози Польщі з боку Османів. Це могло бути здійснено шляхом завоювання Польською державою північного побережжя Чорного моря. Для реалізації таких планів необхідним було значне зміцнення армії, яке, на думку історика, було неможливим без організації козацького війська та залучення його на королівську службу. Анатоль Левіцкі першим пунктом військових реформ Стефана Баторія називав «проведення часткового реєстрування козаків, а саме козаків із Черкаського староства» (Lewicki, 1884, s. 211). Дослідник вважав, що ці заходи влади були лише першим кроком, який стосувався на цьому етапі лише регіону Черкаського староства й полягав у їх переписі. Також історик наводив кількість козаків, які потрапляли у цей реєстр, а саме 6 000 осіб. Він зазначав, що вказане число мало бути своєрідним обмеженням, поза межі якого не мало розростатися козацтво у цьому регіоні. До козацьких реформ С. Баторія науковець зараховував встановлення над ними гетьмана, обраного самими козаками та затвердженого королем. Що ж до обов'язків гетьмана, то дослідник стверджував, що він «мав складати присягу перед королем, що буде йому служити при кожному зверненні, не буде приймати закордонних послів й здійснювати походи без королівської волі» (Lewicki, 1884, s. 212). Так, А. Левіцкі зараховував до проведених королівською владою заходів низку елементів, які насправді належали до пізнішої т. зв. баторіанської легенди про козацькі привілеї. Цікаво, що історик також стверджував, що згадуваний привілей не поширювався на низових, запорізьких, козаків, але, видаючи його, сам же С. Баторій намагався привабити ці маси січовиків на королівську службу.

У створенні козацького реєстру Стефаном Баторієм Міхал Бобжинські (Michał Bobrzyński) вбачав спробу «здобути для держави» цілу «лицарську стихію», яку у його баченні становили козаки. Історик вважав, що заходи короля, здійснені ним у 1578 р., передбачали запис у реєстр козаків, які проживали у Черкасах, яким він залишив власного гетьмана та «цілу прибічну адміністративно-військову ієрархію», яку вони вільно могли обирати. Натомість монарх залишав за собою затвердження гетьмана, що мав присягати йому на вірність, і надання козакам хоругви, булави й печатки. Через ці надання, як вважав науковець, українське козацтво отримало його державне затвердження («санкцію») і власний, закріплений за ними, осередок у Черкаському старостві. Таке здобуття центру оселення в оцінках історика мало стимулювати козаків «покидати життя у сваволі й гуртуватися» (Bobrzyński, 1927, s. 129). Натомість реєстрова організація мала забезпечити переформатування козацтва із незалежної структури в одне з державних знарядь. Також М. Бобжинські вважав, що взяття під контроль козацтва слугувало інтересам зовнішньої політики Речі Посполитої, а саме збереженню мирних відносин із Османською імперією, які козаки зривали своїми походами й загрожували «грізною відплатою» із боку турків.

Заходи Стефана Баторія із залучення козаків до державної служби Тадеуш Корзон (Tadeusz Korzon) мотивував здебільшого бажанням короля взяти їх під контроль

після небезпечних для міжнародного становища Речі Посполитої походів Івана Підкови та його попередників у Молдову, що загрожували розривом відносин із Османською імперією. Поруч із цим існувала значна потреба у використанні козацької військової сили у конфлікті з Московією, у якому відчувалась велика потреба у хорошій досвідченій піхоті. Вчений вказував на певну дуалістичність не лише у мотивації, але й у заходах монарха, до яких він вдався відразу після страти Івана Підкови у червні 1678 р. Він відзначив, що на терени Брацлавського воєводства було вислано люблінського воєводу Яна Тарла (Jan Tarło), якому доручалося провести слідство та покарати запорожців, винних у походах на підконтрольні султану землі. Укладення королівського декрету, який і запроваджував козацький реєстр, історик пов'язував із прибуттям до Стефана Баторія королівського посадовця Янча Бегера (Jancza Beget), що займався вербуванням солдатів на московську війну, який привіз із собою п'ятьох козацьких делегатів, що запропонували монарху свої послуги. Тадеуш Корзон відзначив, що наступного дня після їх прибуття (16 вересня 1578 р.) і після вірогідної зустрічі зі Стефаном Баторієм королівська канцелярія від імені монарха видала «пам'ятний універсал, що був покладений у зачаток Війська його королівської милості Запорізького» (Korzon, 1912, s. 88). У своїй «Історії війн та війська в Польщі» історик наводив ледь не увесь текст цього документа, що вказує на його значну увагу до цієї події та її історичної ваги. Така розлога цитата давала змогу йому відмежуватися від легендарних версій королівських привілеїв, що оформились у пізнішій історичній свідомості. Також подібні прийоми з частим цитуванням актових джерел вказують на Т. Корзона як послідовника позитивістських традицій у польській історіографії. Посиланням на цей текст дослідник засвідчував значну увагу влади до проблем призупинення самовільних козацьких походів на турецькі володіння.

Тадеуш Корзон у універсалі Стефана Баторія акцентував на нових підходах короля до козаків як до особливої суспільної групи, що потенційно могла набувати певного привілейованого статусу. Вчений вважав, що офіційне використання в універсалі до означення козаків поняття «молодці» (mołojcy) мало акцентувати на такому їх лицарському становищі. Історик певною мірою протиставляв королівську службу козаків, врегульовану згадуваним універсалом, їх службі у військах старост чи магнатів. Він наголошував, що різноманітні посадовці «до того часу послуговувалися козаками безправно, принагідно як своїми слугами, прийнятими шляхом індивідуального найму, але без їх організації, без визнання за ними лицарських прав» (Korzon, 1923, s. 88). Також дослідник вбачав ознаки привілейованого статусу козаків у наданні їм королівського прапору. У підсумкових оцінках науковець стверджував: «Чи ж не було почесним для такої зграї отримувати оплату від короля, користуватися повагою лицарства, мати надію винагород і “хліба добре заслужених” тобто надання земель або сіл із королівщин, перебувати під командуванням шляхтича?» (Korzon, 1923, s. 89).

Багато важливих даних щодо кількісного складу перших козацьких реєстрів, їх фінансування та організації навів у своєму дослідженні історії піхоти у Польсько-Литовській державі Константи Гурскі (Konstanty Maria Górski). Зокрема, вчений прослідкував динаміку змін, яка відбувалася у процесах творення реєстрового війська. Історик показав як від 1575 р. до 1590 р. зростала кількість реєстрових козаків від 300 до 2 000. Також за обрахунками науковця у 1590-х роках державна скарбниця видавала на козаків та їх спорядження (зокрема на боєприпаси) 12 640 злотих. Аналізуючи структуру підрозділів реєстрових козаків, він зробив важливі висновки щодо тактики

й бойового шикуння козацької роти із 500 осіб і визначив, що вона повинна була складатися із 40 рядів та 11 шеренг із 12-ою, яка складалася із отаманів. Це підштовхнуло К. Гурські до висновку, що С. Баторій керувався у своїх реформах зразком таких військ, як «угорська піхота». Реалізатором цих тактичних та організаційних новацій у козацькому війську він бачив також угорця за походженням Я. Бегера, який займав у реєстровому війську посаду писаря (Górski, 1893, s. 36).

Спостереження, К. Гурські розвинув Т. Корзон. Так, у питанні самої військової організації він вважав, що С. Баторій хотів наблизити козаків організаційно та щодо озброєння і способу використання на полі бою до уже існуючого у Східній та Центральній Європі типу «угорської піхоти» (Korzon, 1923, s. 89). Натомість система та розміри оплати, за спостереженнями вченого, проводилися за схемами, що застосовувалися до піхоти драбів.

Цікавий аналіз Т. Корзон зробив, вивчивши особовий склад списків козаків, які були вписані у реєстр від 30 березня 1581 р. Розглядаючи імена реєстрових козаків, вчений відзначив, що більшість із них були вписані не під своїми родовими прізвищами, а із зазначенням лише імені й вказівки на походження. Це підштовхнуло його до висновків про значну етнічну строкатість козацтва в другій половині XVI ст. Так, поруч із означенням походження із різних регіонів Речі Посполитої, відзначено було значну групу «москвичів», а також вихідців із Криму, як Кулан Мурза, чи із Кавказу (таким історик бачив Богдана П'ятигорця). Також до представників неслов'янських народів він зараховував «Сасіма Білоцерківця», «Барабаша Черкашанина», «Беніаса із Ковна» та «Марка Рустиковича із Жмуді». Що ж до соціального складу козацтва, то науковець вважав, що лєвова його частка складалася із людей «безіменних», різних асоціальних, у баченні Т. Корзона, елементів. Однак все ж він не оминув згадати присутність у їх шерехах «якогось князя Івана Імстиславця» (Korzon, 1923, s. 89).

Підсумовуючи наслідки заходів С. Баторія з організації козацтва та його найму на службу Речі Посполитій, Т. Корзон визнавав, що королю не вдалося взяти козаків під контроль. Звертаючись до фактів існування значно чисельнішої за реєстровців групи козаків, що не перебували під королівською юрисдикцією, та їх багаторазові самостійні походи на турецькі володіння, історик наголошував на обмеженості усіх заходів монарха. Він стверджував, що владі вдалося «утворити серед козаків лише роту, яка могла бути зразком, але не було змоги взяти її в державні лещата, не вдалося заспокоїти, одомашнити, ні перетворити здичавілих свавільників на працівників на благо держави» (Korzon, 1923, s. 92). Що ж до самого образу «баторіанських реформ» у сприйнятті як їх сучасників, так і наступних поколінь, то історик давав йому особливо високу оцінку. Науковець наголошував, що «даний козакам зразок подобався їм і закарбувався у пам'яті так сильно, що на Запоріжжю ім'я Баторія стало улюбленим, славним настільки, що довкола нього оформилась легенда про реєстрову реформу, про заснування Батурина і т. ін.» (Korzon, 1923, s. 92).

Схильним до певної ревізії високих оцінок реформаторської політики Стефана Баторія щодо козацтва був Александр Яблоновскі (Aleksander Jabłonowski). Історик наголошував, що про такі заходи монарха «насправді мало що відомо» (Jabłonowski, 1912, s. 207). Як реальні факти він наводив існування найнятого на королівську службу для дій у московській війні козацького загону у підпорядкуванні князя Михайла Вишневецького, що були «урядово визнані, реєстрові». Як наступний відомий факт вчений згадував існування закону із 500 козаків, яких очолив Ян

Оришевський у 1579 р. та 1583 р., а також окремих кінних загонів, зокрема на службі князя Костянтина Острозького, та 1 000 козаків Матвія Кміти у бойових діях на Смоленщині. Що ж до різноманітних королівських надань, то науковець стверджував, що таким відомим із цього часу є лише виділення їм на базу та шпиталь м. Трахтемирів.

Александр Яблоновскі вказував на суперечність легенди про роль Стефана Баторія в історії козацтва та реальних подій. Учений зазначав, що винятково позитивний образ короля як козацького благодійника не співпадав із справжньою його політикою. Так, попри певні організаційні заходи, спрямовані на впорядкування існування реєстрових козаків, він безжалюно приборкував усі інші, незалежні від влади, групи козацтва й усі їхні спроби здійснювати якісь самостійні військові акції. Такими, зокрема, були страти козацьких ватажків Івана Підкови та Самійла Зборовського, універсал від 1580 р., що наказував ловити всіх, без різниці на соціальне походження, хто б тривожив кордони південних сусідів Речі Посполитої. У відповідь на це козаки навіть втопили присланого до них королівського посланця Глебоцькі (Głębocki) (ім'я не встановлено). Науковець припускав, що «без сумнівно він взяв би в ризи гультяїв низовиків, якби цьому не перешкодила його смерть» (Jabłonowski, 1912, s. 207).

Відмінний погляд на походження ідеї утворення козацького реєстру у Речі Посполитій висловлював Фелікс Конечні (Feliks Konieczny). Вчений фактично виступив із запереченням тези про реалізацію королями Сигізмундом II Августом (Zygmunt II August) та Стефаном Баторієм проєктів, задуманих українськими старостами, що самі були безпосередньо залучені до оборони кордонів від нападів татар й уже використовували для цього козаків. Він вважав, що перші козацькі реєстри й вербування козаків на постійну службу у війську здійснили московські великі князі та царі, вони передбачали найм т. зв. рязанських козаків. Особливо значимими, на його думку, були реформи козаків, здійснені Іваном IV Грозним (Іван (Іоанн) Грозный), який «провів реорганізацію козацтва й утворив над Доном прикордонне військо проти татар» (Konieczny, 1921, s. 119). На думку Ф. Конечні, саме ці реформи московських царів слугували прообразом і зразком для королів Речі Посполитої у їх спробах запровадження реєстру. Історик стверджував, що перший такий козацький реєстр увів ще король Сигізмунд I Старий (Zygmint I Stary) у 1531 р. й він охоплював 2 000 козаків. Натомість постійний прийом козаків на королівську військову службу здійснив, як вказував учений, уже С. Баторій, який у такий спосіб утворив постійне військо на українських землях. У своїх оцінках явища козацького реєстру науковець стверджував, що спосіб заробляти на життя шляхом військового найманства був притаманний та дуже популярний серед народів Сходу (Konieczny, 1921, s. 119). У такому контексті проявлялися ідеї Ф. Конечні, зумовлені його цивілізаційними теоріями, згідно з якими українці та козаки (яких він розділяв) належали до азіатської «туранської цивілізації». Історик вважав, що серед кочових тюркських та монгольських народів Великого Степу особливо поширеним було військово-найманство, тимчасова служба окремими загонами та індивідуально різним вождям за плату чи військову здобич, на основі чого й формувалася орда. Усі ці характеристики він переносив і на українських козаків, що, на його думку, були своєрідною військовою організацією, створеною за зразками та принципами існування тюркських орд.

Особливі погляди на історію створення козацького реєстру за правління Стефана Баторія висловив Адам Шельонговскі (Adam Szelągowski). Вчений, як і багато інших польських дослідників, розглядав політику короля щодо козаків у контексті

його військових реформ, а особливо заходів зі створення постійного пішого війська. Однак, окрім найму козаків на державну військову службу, він заперечував існування будь-яких інших організаційних заходів монарха у сфері чи то їх соціального статусу, чи реформи самого військового корпусу. Так, історик наголошував, що С. Баторій прийняв козаків на службу у королівське військо «без надання їм якої будь нової організації – наперекір історичній легенді, що пізніше про це склалася» (Szelaḡowski, 1936, s. 611). У його баченні козаки були прийняті у шереди армії Речі Посполитої, як звичайні найманці й зберігали увесь свій попередній статус та організаційні особливості. Також учений визначив чисельність козаків, яких прийняв на службу С. Баторій аж на 8 000 осіб, що є версією із найбільшим названим числом реєстрових козаків, яка з'являлася у польській історіографії й різко розходилася із реальним наймом лише 500 козаків.

Певну зміну підходів до створення козацького реєстру за панування Стефана Баторія запропонував Артур Слівінські (Artur Śliwiński). Вчений називав найм на королівську військову службу козаків лише одним, але не найголовнішим кроком, із цілого набору заходів, до яких вдався монарх у своїй політиці щодо козаків. Причини уважного звернення правителем своєї ваги на козацтво історик пояснював значним зростанням чисельності, сили та значимості українських козаків у регіоні Центральної та Східної Європи. Він наголошував, що «розумний король бачив небезпеку, яка загрожувала Речі Посполитій у випадку, якщо б на її прикордонні утворилася велика та незалежна збройна сила, яка б на власний розсуд розпочинала війни із сусідами» (Śliwiński, 1922, s. 211). У цьому контексті він визначав загрози, які несли для мирних відносин Польщі із Туреччиною військові походи козаків на терени останньої. Таким чином, усі заходи С. Баторія науковець характеризував як реформи, спрямовані на встановлення контролю над цілим українським козацтвом, включно із запорожцями, що перебували на Січі. Першим кроком на цьому шляху він вважав місію люблінського воєводи Я. Тарла у Брацлавське воєводство з королівським наказом провести слідство та покарати усіх керівників козацьких нападів на землі, підконтрольні Османській імперії. Королівський універсал, датований вереснем 1578 р., учений вважав наслідком переговорів С. Баторія із козацькою делегацією, що прибула до нього. У запроваджених цим документом новаціях, які він оцінював як «першу спробу впорядкування відносин на Січі», він наголошував на пункті про присягу на вірність призначеному королем керівнику козацтва князю М. Вишневецькому начебто від усіх козаків. Вступ 500 козаків на королівську службу та визначення для них оплати, а також надання їм хоругви, визначалося як міри заохочення. Натомість стосовно козаків, які потрапили в реєстр, учений вважав, що незабаром вони були реорганізовані за зразком угорських гайдуків. Що ж до існуючих в історіографії тез про складення реєстру із 6 000 козаків, то їх науковець називав «незгідним із реальністю переказом» (Śliwiński, 1922, s. 211).

У міжвоєнний період прихильник ідей націонал-демократів Владислав Конопчинські (Władysław Konopczyński) розглядав заходи Стефана Баторія щодо створення козацького реєстру у контексті його масштабніших реформ у соціальній сфері. Зокрема, вчений зазначав, що король у 1576–1578 рр. звільнив міщан із-під юрисдикції шляхетських судів. Втім, він наголошував, що якогось більшого розширення прав селян та міщан таки не відбулося, а різноманітні нобілітації осіб були лише епізодичними. Науковець вказував, що король мав великі можливості догодити козакам,

які уже належали до військового стану Речі Посполитої. Історик розділяв пізнішу легенду щодо Баторіанських реформ та реальні дії монарха. Він зазначав, що «легенда, яка є пізнішою версією поширеною зацікавленою стороною, розповідала про надання козакам різних привілеїв: реєстру на 6 тис. осіб, зрівняння у правах із шляхтою, власний трибунал й Батурин для гетьманської резиденції» (Konopczyński, 1936, s. 163). Однак реальність, згідно з оцінками науковця, була більш приземленою та значно менш привабливою. Стефан Баторій встановив реєстр лише для 500 козаків, які вже були організовані в «міліцію» за часів Сигізмунда II Августа, визначив їм командирів в особах Михайла Вишневецького та Яна Оришевського й віддав монастир у Трахтемирові для використання під військовий шпиталь. Попри таку обмеженість заходів, упроваджених у життя постановою від 19 квітня 1582 р., В. Конопчинські оцінював їх як осердя для майбутнього розростання професійного Війська Запорізького та їх сили й ролі у суспільстві.

Інший симпатик націонал-демократичного руху Вацлав Собєскі (Wacław Sobieski) вбачав у заходах Стефана Баторія щодо впровадження козацького реєстру та певних організаційних змін лише продовження дій, розпочатих Сигізмундом II Августом. Причинами відновлення такої політики науковець вважав необхідність великої кількості піхоти, яку потребувала Річ Посполита на війну із Московією. Запроваджені С. Баторієм вибранецької піхоти польським військам, для ефективного ведення військових дій, відчутно бракувало. Вчений відзначив, що монарх покращив уже існуючу козацьку організацію й підтвердив існуючі привілеї. У документі від 1582 р., у якому, на думку історика, було розширено козацькі права та привілеї, він вбачав «віддяку за послуги, які королю віддали козаки у війні й за те, що не дали себе москалям підмовити до зради» (Sobieski, 1938, s. 111).

Подібно і Владислав Томкевіч оцінював козацький реєстр, створений за наказом Стефана Баторія, лише продовженням заходів Сигізмунда II Августа. Вчений вказував, що король «провів нове вербування козаків й створив загін із 500 чоловік на умовах давнішого найму на чолі із Бадовським» і тепер лише замість останнього їм призначили нового командира в особі Я. Оришевського (Tomkiewicz, 1939, s. 18). Ці козаки відзначились великими заслугами у наступній війні з Московським царством і, користуючись із цього, після повернення із військової кампанії виступили із ширшими вимогами до влади. Козацькі посланці, як наголошував історик, скаржилися королю на узурпацію місцевими чиновниками судової влади над ними, накладання на них різних податків і на відбирання від дальших спадкоємців маєтків по померлих козаках. Саме у прийнятті королем козацьких вимог і захисті від зазначених кривд дослідник вбачав значний поступ у розвитку соціального становища козаків. Хоча вчений відзначив, що надані привілеї не були якимись значними й стосувалися лише членів підрозділу Я. Оришевського, однак нечіткі формулювання королівського документа давали значні можливості його трактування на користь козаків. Зокрема, вони давали підстави домагатись звільнення усіх козаків, а не лише реєстрових, із під судової юрисдикції місцевої влади. «У результаті чого, як наголошував В. Томкевіч, сформувався т. зв. “баторіанська легенда”, повторювана з козацьких уст у уста, про незвичайні “свободи” надані королем й пізніше, скільки б раз козаки не підіймали бунтів проти держави, то кожного разу будуть покликатись на ці легендарні “свободи”, вимагаючи поширити їх на цілий свій стан» (Tomkiewicz, 1939, s. 19). Також історик зазначав, що, створюючи підрозділ реєстрових козаків, влада бажала протиставити їх

«свабільним» козакам із Січі. Однак спроба внести розкол і придушити запорожців руками реєстрових не вдалася, а навпаки – від найманого війська січовики лише переймали краще військове мистецтво. Також і сам Я. Оришевський «замість того, щоб визначити реєстровим козаками якийсь вектор, сам прийняв козацьку ментальність, водив ватаги на Крим полюючи на татарські табуни, став він живим прикладом, який доводив, що навіть шляхта, яка мала стосунки із козаками, приймала їх спосіб життя й духовно покозачувалася» (Tomkiewicz, 1939, s. 20). Остаточо ж історик оцінював козацького очільника як особу, яка теж «ще більше деморалізувала козаків й у підсумку діяла на шкоду державі» (Tomkiewicz, 1939, s. 20).

У контексті проблеми судового імунітету козаків слід згадати дискусію Францішка Равіти-Гавронські (Franciszek Rawita-Gawroński), яку він провадив із українськими істориками, зокрема з Михайлом Грушевським та Іваном Крип'якевичем. Польський дослідник, на основі власних розважань над текстом універсалу С. Баторія, стверджував, що усі привілеї та права, надані козакам, поширювалися лише на реєстровців і аж ніяк не на усе козацтво як цілісність. Так, він виступав проти самого формулювання «козацький імунітет», висунутого М. Грушевським (Грушевський, 1995, с. 156–160). Однак найбільш гостро Ф. Равіта-Гавронські заперечував тези І. Крип'якевича, які він сформулював у коментарях до документів С. Баторія, надрукованих у «Жерелах до історії України-Руси» (Крип'якевич, 1908). Дослідник називав підходи українського вченого «трактуванням згідно із козацькою фантазією» та непорозумінням (Rawita-Gawroński, 1924, s. 119). Окрім спостережень щодо поширення судового імунітету на усе козацтво, особливо драгливими для Ф. Равіти-Гавронські були оцінки українським вченим королівської ординації як «початку здійснення козацьких бажань», «перемогою козацьких ідеалів», а самих козаків як «політичної окремішності» (Rawita-Gawroński, 1923, s. 119). Такі погляди польського дослідника були зумовлені його антиукраїнськими й антикозацькими стереотипами та позиціонуванням козаків винятково як варварів, грабіжників і вбивць. Усі зловживання й утиски, які здійснювала місцева влада, і від яких намагався захистити козаків С. Баторій, Ф. Равіта-Гавронські вважав закономірними, адже, на його думку, «усіх козаків сприймали як волоцюг, людей ненадійних, котрих кожна громада уникала й рада була їх позбутися» (Rawita-Gawroński, 1924, s. 118). Що ж до поглядів на козацьку єдність, то він вважав, що «вона ні в реальності, ні в історії ніколи не існувала» (Rawita-Gawroński, 1924, s. 118).

Серед провідних представників наукового середовища Другої Речі Посполитої, яке схилилося до ідеології руху санації, Міхал Сокольніцкі (Michał Sokolnicki) вміщував утворення Стефаном Баторієм козацького реєстрового у загальні великі військові реформи монарха, зокрема до його заходів з організації піхотних підрозділів польської армії, яких до того часу відчувалася велика нестача. Козаків на королівській службі він порівнював із т. зв. вибранецькою піхотою, яка також з'явилася після затвердження сеймом у 1578 р. проекту створення постійних піхотних військ. Мотивом масштабних реформ війська й найму козаків учений вважав розгортання великої війни Речі Посполитої проти Московського царства. Дослідник наголошував на участі підрозділу реєстрових козаків, яких очолили черкаський староста М. Вишневецький та поручник Я. Оришевський у московсько-польській війні на Сіверському театрі бойових дій, та особливо їх значній ролі у кампанії під Полоцьком. Їхні бойові заслуги та високий рівень військового професіоналізму, на думку науковця, зумовили видання

королем у 1582 р. документа, який затверджував усі попередні права та привілеї, а саме звільнення від усляких «данин», виключення із-під юрисдикції старостів тощо (Sokolnicki, 1936, s. 687).

Отже, історія створення козацького реєстру за часів правління короля С. Баторія була основою багатьох козакознавчих досліджень польських істориків, які працювали у період від кінця XIX ст. і до початку Другої світової війни. Дослідники звертали увагу на причини, що підштовхнули владу Речі Посполитої до такого кроку, й поруч із потребою використання козацької військової сили у війні із Москвою акцентували на вагомих обставинах необхідності взяття козаків під контроль держави та забезпечення від їх походів на терени Османської імперії й можливого вибуху війни із нею. Науковці вивчали особливості військової організації реєстрових козаків і часто віднаходили її аналоги в організації типу військ т. зв. угорської піхоти. Багато вчених наголошували на частковості реформи та її недовершеності, що не дозволило охопити увесь козацький загаль і дієво використати його на користь держави. Більшість козаків, попри спроби їх покарання, залишались незалежними і продовжували самостійні військові дії. Дискусійною залишалася у середовищі польських учених проблема привілеїв, наданих козакам. Попри переважаючі акценти на обмеженості прав козаків і їх поширенні лише на записаних у реєстр осіб, з'являлися голоси на користь можливого широкого трактування тексту королівських документів із виділенням усього українського козацтва в особливу привілейовану соціальну групу. Також були певні різні підходи істориків до оцінок «баторіанської легенди», яка з'явилася у козацькому середовищі довкола реформ С. Баторія у наступні десятиліття. Так, її оцінювали як наслідок великої любові козаків до короля та вдячності за його заходи, однак здебільшого розглядали як небезпечну видумку, що підштовхувала у майбутньому козаків до боротьби проти влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Гриневич, Т. (2009). Генеза та становлення козацтва в дискусіях польських істориків міжвоєнного періоду. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*, 160–161, 60–67.

Грушевський, М. (1995). *Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн., 7. Київ.*

Крип'якевич, І. (1908). Козаччина і Баторієві вольності. *Жерела до історії України-Руси*, 8. Львів, 1–44.

Руда, О. (2010). *Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття*. Львів.

Сінкевич, Є. (2008). Дослідження українського козацтва в польській історіографії кінця XIX – першій половині XX ст. *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України*. Дніпропетровськ, 236–242.

Bobrzyński, M. (1923). *Dzieje Polski w zarysie*, 2. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Paryż; Poznań; Wilno; Zakopane.

Górski, K. (1893). *Historia piechoty polskiej*. Kraków: Nakładem księgarni spółki wydawniczej polskiej.

Franz, M. (2006). *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku*. Toruń.

Jabłonowski, A. (1912). *Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej*. Kraków.

Koko, E. (2006). *Franciszek Rawita-Gawroński (1846–1930) wobec Ukrainy i jej przeszłości*. Gdańsk.

Koneczny, F. (1921). *Dzieje Rosji od Najdawniejszych do Najnowszych czasów*. Poznań; Lwów; Lublin; Łódź.

Konopczyński, W. (1936). *Dzieje Polski Nowożytnej* (T. 1: 1506–1648). Warszawa; Kraków; Łódź; Poznań; Wilno; Zakopane.

Korzon, T. (1923). *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce: w 3 t.* (T. 2: Epoka przedrozbiorowa). Lwów; Warszawa; Kraków.

Lewicki, A. (1884). *Zarys historii Polski i krajów ruskich*. Kraków.

Rawita-Gawroński, F. (1923). *Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII w.: zarys polityczno-historyczny*. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Poznań; Wilno; Zakopane.

Rawita-Gawroński, F. (1924). *Geneza i rozwój idei kozactwa i kozaczyzny w XVI wieku*. Warszawa; Kraków.

Sobieski, W. (1938). *Dzieje Polski* (T. 1: Do roku 1696). Warszawa.

Sokolnicki, M., Mościcki, H., & Cynarski, J. (1936). *Historia Powszechna*. Warszawa.

Szelągowski, A. (1936). *Historja Powszechna*. Warszawa.

Szujski, J. (1889). *Historji Polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście*. Warszawa.

Śliwiński, A. (1922). *Stefan Batory*. Warszawa.

Tomkiewicz, W. (1939). *Kozaczyzna ukraińska*. Lwów.

REFERENCES

Hrynevych, T. (2009). Geneza ta stanovlennia kozatstva v dyskusiiakh polskykh istorykiv mizhvoiennoho periodu. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriiia «Istorychni nauky»*, 160–161, 60–67 (in Ukrainian).

Hrushevskyi, M. (1995). *Istoriia Ukrainy-Rusy: v 11 t., 12 kn., 7*. Kyiv (in Ukrainian).

Krypiakevych, I. (1908). Kozachchyna i Batoriievi volnosti. *Zherela do istorii Ukrainy-Rusy*, 8. Lviv, 1–44 (in Ukrainian).

Ruda, O. (2010). *Ukraińskie kozatstvo v interpretatsii polskykh istorykiv kintsia XIX – pershoi tretyny XX stolittia*. Lviv (in Ukrainian).

Sinkevych, Ye. (2008). Doslidzhennia ukraińskoho kozatstva v polskii istoriohrafii kintsia XIX – pershii polovyni XX st. *Istoriografichni ta dzhereloznavchi problemy istorii Ukrainy*. Dnipropetrovsk, 236–242 (in Ukrainian).

Bobrzyński, M. (1923). *Dzieje Polski w zarysie*, 2. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Paryż; Poznań; Wilno; Zakopane (in Polish).

Górski, K. (1893). *Historja piechoty polskiej*. Kraków: Nakładem księgarni spółki wydawniczej polskiej (in Polish).

Franz, M. (2006). *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku*. Toruń (in Polish).

Jabłonowski, A. (1912). *Historja Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej*. Kraków (in Polish).

Koko, E. (2006). *Franciszek Rawita-Gawroński (1846–1930) wobec Ukrainy i jej przeszłości*. Gdańsk (in Polish).

Koneczny, F. (1921). *Dzieje Rosji od Najdawniejszych do Najnowszych czasów*. Poznań; Lwów; Lublin; Łódź (in Polish).

- Konopczyński, W. (1936). *Dzieje Polski Nowożytnej* (T. 1: 1506–1648). Warszawa; Kraków; Łódź; Poznań; Wilno; Zakopane (in Polish).
- Korzon, T. (1923). *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce: w 3 t.* (T. 2: Epoka przedrozbiorowa). Lwów; Warszawa; Krak (in Polish).
- Lewicki, A. (1884). *Zarys historyi Polski i krajów ruskich*. Kraków (in Polish).
- Rawita-Gawroński, F. (1923). *Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII w.: zarys polityczno-historyczny*. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Poznań; Wilno; Zakopane (in Polish).
- Rawita-Gawroński, F. (1924). *Geneza i rozwój idei kozactwa i kozaczyzny w XVI wieku*. Warszawa; Kraków (in Polish).
- Sobiecki, W. (1938). *Dzieje Polski* (T. 1: Do roku 1696). Warszawa (in Polish).
- Sokolnicki, M., Mościcki, H., & Cynarski, J. (1936). *Historia Powszechna*. Warszawa (in Polish).
- Szelągowski, A. (1936). *Historja Powszechna*. Warszawa (in Polish).
- Szujski, J. (1889). *Historji Polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście*. Warszawa (in Polish).
- Śliwiński, A. (1922). *Stefan Batory*. Warszawa (in Polish).
- Tomkiewicz, W. (1939). *Kozaczyzna ukraińska*. Lwów (in Polish).

Marko KANTOR

Postgraduate student

of the Department of Ukraine's History and Law

I. Franko State Pedagogical University of Drohobych

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2412-5795>

e-mail: m.kantor@mios.com.ua

THE IMAGE OF THE COSSACKS REFORMS OF KING STEPHEN BATHORY IN THE WORKS OF POLISH HISTORIANS OF THE LATE 19TH CENTURY – 1939

It has been determined that the history of the creation of the Cossack register during the reign of King Stephen Batory was at the center of many Cossack studies by Polish historians who worked from the end of the 19th century to the beginning of World War II. Researchers drew attention to the reasons that pushed the authorities of the Polish-Lithuanian Commonwealth to such a step and, along with the need to use Cossack military force in the war with Moscow, emphasized the weighty circumstances of the need to take the Cossacks under state control and secure them from their campaigns to the territories of the Ottoman Empire and the possible outbreak of war with it. Scientists studied the features of the military organization of registered Cossacks and often found its analogues in the organization of the so-called «Hungarian infantry» troops. Many scientists emphasized the partial nature of the reform and its incompleteness, which did not allow to cover the entire Cossack community and effectively use it for the benefit of the state.

The majority of the Cossacks, despite attempts to punish them, remained independent and continued independent military operations. The problem of privileges granted to the Cossacks remained a subject of discussion among Polish scholars. Despite the prevailing

emphasis on the limited nature of the rights of the Cossacks and their extension only to persons recorded in the register, voices appeared in favor of a possible broad interpretation of the text of the royal documents with the allocation of all Ukrainian Cossacks into a special privileged social group. It has been studied that there are certain different approaches of historians to the assessments of the «Batory legend», which appeared in the Cossack environment around the reforms of Stefan Batory in the following decades. It was assessed as a consequence of the Cossacks' great love for the king and gratitude for his measures, but was mostly considered as a dangerous fiction that pushed the Cossacks to fight against the authorities in the future.

Key words: Polish historical science of the late 19th century – 1939, Ukrainian Cossacks, King Stefan Batory, register, privileges, Polish-Lithuanian Commonwealth, Batory legend.

*Стаття: надійшла до редакції 18.04.2025
прийнята до друку 9.07.2025*